

ПРОБЛЕМИ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ГУРЖІЯ

В останні роки помітно зріс інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії. Актуалізації таких досліджень сприяє ряд важливих чинників, вагоме місце серед яких посідає гостра потреба у вивченні та осмисленні основних інститутів вітчизняної економіки. Проте ці проблеми неодноразово ставали предметом дослідження вітчизняних істориків старших поколінь. Так, зокрема, історія фінансової політики Російської імперії кінця XVIII – середини XIX ст. знайшла певне відображення у різноплановій за проблематикою й повнотою висвітлення аспектів заявленого питання у науковій літературі. У повоєнній радянській історіографічній спадщині, що стосується дореформеного періоду історії Російської імперії загалом та її українських губерній зокрема, особливе місце посідають фундаментальні праці М.М. Дружиніна [2 – 3] та І.О. Гуржія [1], в яких особливу увагу відведено дослідженню аспектів, пов'язаних із фінансовою політикою двору Романових.

Як відомо, в основу згаданої монографії видатного українського історика Івана Олександровича Гуржія було покладено його докторську дисертацію, в якій автор не оминув і такої вагомої складової внутрішньої політики царату, як фінансова. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – вузловий період у розвитку Російської імперії, корінні зміни, що відбувалися того часу в економіці країни, за справедливим визначенням І.О. Гуржія, “були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодално-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом” [1, 49]. Учений, аналізуючи соціальні та економічні процеси в середовищі різних верств населення українських губерній Російської імперії, окремо зупиняється на таких вагомих складових фінансової політики, як державні маєтності, оподаткування та кредитування населення.

Державні маєтності, особливо прибутки від них, як відомо, завжди використовувалися для задоволення державних потреб. У Російській імперії державні маєтності склалися із трьох категорій: 1) населені, ненаселені й пустопорожні землі; 2) казенні оброчні статті; 3) казенні ліси [4, 218]. Під населеними землями імперський законодавець розумів землі, що перебували в користуванні державних селян. Визискування державаю останніх, переважно через систему податей і зборів, складало досить вагому частину державних та місцевих доходів. Достовірних даних щодо кількості цієї категорії населення в Україні, як і в цілому в Російській імперії на початку XIX ст., практично не існує, найбільш точними є ті, що містяться в матеріалах ревізії 1836 – 1840 рр., проведеної під час передачі державних маєтностей новоутвореному

профільному міністерству. Тоді, зокрема в українських губерніях, мешкало близько 1 604 107 державних селян, що становило 21,15% від загальної кількості в імперії [5, 254]. За регіонами розподіл був таким: 2,19% – на Правобережжі, 13,31% – на Лівобережжі і 5,65% – на Півдні. Як бачимо, на території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян була незначною, але у власності держави там було багато конфіскованих маєтків в учасників Польського повстання 1830 р., що перебували в економічному управлінні тимчасових власників.

Загалом у західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 особи державних селян), у тому числі старостинських – 842 (307 063 особи), перших поезуїтських – 164 (35 889 осіб), других поезуїтських – 31 (9902 особи), конфіскованих – 354 (181 850 осіб), по монастирських – 204 (17 950 осіб), які перейшли від греко-російського духовенства – в Київській губернії – 7 волостей (22 027 осіб на оброку), у Вітебській і Могилівській губерніях – 3107 осіб, ленних – 71 (16 035 осіб), погалиційських – 2 (141 особа) [6, 87].

У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей було 64 645 осіб чоловічої статі усіх категорій державних селян у Київській, 38 755 – у Подільській і 28 668 осіб – у Волинській губернії [1, 98]. Щодо податкових зобов'язань, то, наприклад, державні селяни Київської губернії щорічно сплачували до казни 423359 руб. подушної податі та оброку [7, 72 – 75], державні маєтності цієї губернії мали 75 899 руб. 77 коп. сріблом і 10 771 руб. 50 коп. асигнаціями прибутку [7, 72-75]. У той же час усі надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними. Якщо різні категорії державних селян на Лівобережжі, Слобожанщині, Півдні й частково Правобережжі перебували на так званому “оброчному” становищі, то основна маса державних селян Правобережної України – на “господарському”. І.О. Гуржій цілком справедливо зазначає, що перехід державних селян цього регіону з феодального “господарського” на більш прогресивне “оброчне” становище тривав протягом 40-50-х років XIX ст. [1, 104].

Аналізуючи політику російського самодержавства щодо державних селян в українських губерніях, учений виділяє її регіональні особливості, у тому числі й через наявність особливих груп населення – військових обивателів і козацтва на Слобожанщині й Лівобережжі, колоністів, євреїв-землеробів, поселених на казенних землях Півдня [1, 104]. Не оминув увагою дослідник і проблем оподаткування державних селян, показуючи динаміку росту податкового тиску в період з 1760 до 1824 рр. [1, 108-109]. Іван Олександрович акцентує на тому, що державні селяни в існуючій тоді податковій системі мали постійні проблеми зі сплатою податкових платежів, “ведучи, в основному, натуральне господарство, селяни були неспроможні сплачувати постійно зростаючий подушний податок та різноманітні земські збори. Кожного року за ними рахувались величезні суми недоїмки” [1, 102]. Усі висновки вченого не лише належно обґрунтовані, а й підкріплені статистичним матеріалом.

Досліджуючи проблеми оподаткування поміщицьких селян, для котрих поміщик був не лише повноправним власником, а й податковим агентом влади, автор наводить ряд характерних прикладів поміщицької сваволі при стягненні податкових зобов'язань із залежних селян, коли “податі та інші побори стягуються з селян просто за сваволею і визначенням поміщика надмірно великою сумою. Таке визначення та стягування податей і поборів буває кілька разів на рік; квитанцій або розписок про сплату грошей не дають; до сплати примушують жорстокою екзикуцією, а іноді й покаранням” [1, 84]. Аналізуючи податкову систему імперії Романових, дослідник указує, що “над поміщицькими селянами майже завжди тяжіла недоїмка... Але, незважаючи на всі жорстокості під час стягнення, недоїмка державних податків постійно залишалася і переносилася з року в рік, що, у свою чергу, надзвичайно збільшувало податковий тягар” [1, 94 – 95].

Не залишилися поза увагою вченого і зловживання губернських та повітових урядовців, виборних сільських начальників, писарів, збирачів податків та інших осіб [1, 111]. Наведені тези із праці І. Гуржія цілком об'єктивно висвітлюють історичні реалії, отже, спростовують будь-які можливі припущення стосовно тенденційності авторської позиції, зокрема на рівні нібито перебільшення ним соціальних протиріч з урахуванням часу виходу книги, це був 1954 рік, питання недотримання наукового підходу взагалі знімається з порядку дня. Дійсно, податкова система Російської імперії до останньої чверті XIX ст. архаїчна й феодальна за своєю сутністю, була сконцентрована лише на фіскальних інтересах держави.

Щодо кредитної політики уряду Російської імперії, то вчений детально аналізує проблеми, які спонукали поміщиків здавати свої маєтки у заставу, наголошуючи, що ці процеси непокоїли царат ще наприкінці XVIII ст. У 1830 та 1839 роках за Маніфестами Миколи I поміщики отримали певне полегшення умов одержання позики з державних кредитних установ, зменшивши банківські проценти і збільшивши розмір позики” [1, 351]. Проте поміщики не завжди використовували отримані кошти для покращення свого господарства, а вели розкішне, марнотратне і паразитичне життя. До речі, Є. Гребінка яскраво, ніби з натури, змалював цю проблему в одному із сюжетів оповідання “Пригоди синьої асигнації” [8, 414 – 422]. Усе це призводило до того, що позичальники були неспроможними погашати позики, а їхні маєтки перезаставлялися. З цього приводу Іван Олександрович зазначає, що станом на 1856 р. із 27 757 поміщицьких маєтків у 9 українських губерній 6647 (23,9%) були заставлені й перезаставлені. Чимало маєтків через несплату боргових зобов'язань перебувало в опіці, зокрема 104 маєтки – у Волинській губернії, 52 – у Київській, 38 – у Подільській, 33 – у Полтавській, 78 – у Чернігівській, 9 – у Харківській, 141 – у Катеринославській і 83 маєтки – у Херсонській губернії [1, 363].

Аналізуючи наукову спадщину видатного вітчизняного історика, члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія, ми вважаємо не лише не коректним, а

й не порядним вишукувати в його працях те, чого він упродовж короткого, але надзвичайно плідного наукового життя “не зробив”, “не зміг показати” чи “не обгрунтував”. Зауважимо лише про наявність у доробкові вченого деяких однозначних трактувань, зокрема проблем історії військових поселень. Хоча давайте помірковано, чи міг радянський дослідник у першій половині 50-х років ХХ ст. задекларувати будь-яку іншу позицію? Напевно, що ні. Якось Іван Олександрович на досить різку, можливо, навіть занадто різку, критику дореволюційної історіографічної спадщини зауважив: “Дай Бог, щоб радянські історики всі разом зробили стільки, як деякі з них!” [9, 40].

Протягом останніх десятиліть у вітчизняній історичній науці відбувається зміна методологічних підходів, переосмислення гуманітаріями “свого місця в суспільстві, своїх творчих здобутків, вироблення наукової стратегії на майбутнє” [10, 4]. Зауважимо, інколи таке переосмислення, на жаль, матеріалізується не лише у критичний аналіз історіографічної спадщини радянської історичної науки, а й цілком нехтуються її здобутки, подекуди має місце й лінчування попередніх поколінь учених. Тому у ситуації, що склалася нині, хотілося б побажати сучасним науковцям зробити не менше ніж такі представники радянської історичної науки, як І.О. Гуржій, внесок якого, на наше переконання, в дослідження проблем історії України кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. цілком справедливо можна поставити в один ряд із доробком шанованих І. Гуржієм сподвижників дореволюційної історичної науки, особливо на рівні вивчення складних проблем вітчизняної економічної історії

1. Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954.
2. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва. – Т.1. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946.
3. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т.2. Реализация и последствия реформы. – М.: Изд-во АН СССР, 1958.
4. Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000.
5. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007.
6. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в ХVІІІ – первой половине ХІХ в. – М.: Наука, 1968.
7. Російський державний історичний архів. – Ф.560. – Оп.1. – Спр.1104.
8. Гребенка Е. Приключения синей ассигнации // Гулак-Артемовський П. Поетичні твори. Гребінка С. Поетичні твори, повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1984.
9. Гуржій О.І. Порини. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. – 2008.
10. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – №3.